

Puskás-Kolozsvári Frederic

A SZÉKELYEK MEGTELEPEDÉSE ERDÉLYBEN

– Írásos források és régészeti leletek tükrében¹ –

Erdély, mint földrajzi tájegység, az Erdélyi-középhegység, a Keleti- és a Déli-Kárpátok vonulatai által szinte teljesen lezárt, mindössze néhány szoros és hágó biztosít átjárást, melyek közül az Olt mentén található Vöröstoronyi-szoros nyújtja a legkönnyebben járható utat déli irányba, a Bodzai- és az Ojtozi-szoros keletre, valamint a Tatár-hágó délkelet felé. A Maros és a Szamos völgyeinek köszönhetően jóval nyitottabb nyugati irányba, a nagy magyar Alföld síksága felé. Erdélyben a székelyek által lakott, Székelyföldnek nevezett terület nagyrészt a Keleti-Kárpátok középső és déli hegyvidéki medencéit öleli fel, a történeti Udvarhely-, Csík-, Kászon-, Gyergyó-, Marosszékeket és a Sepszi-, Kézdi- és Orbai-székekből álló Háromszéket, valamint a Torda közelében kialakult Aranyosszéket.² Ideköltözésük egy hosszabb folyamat végeredménye, amely leginkább a Magyar Királyság belsejébe vezető királyi utak védelmével, a szorosok, hágók és gyepek őrzésével mutat összefüggést.³

Az elbeszélő jellegű forrásokban a székelyek először a 12. század folyamán tűnnek fel különböző csaták aktív résztvevőiként. 1116-ban az Olšava folyó mentén a csehek ellen indított magyar támadás során a székelyek és a besenyők külön népként, mint a magyarok „hospes” (jövevény, idegen) ezredei szerepelnek a krónikákban. 1146-ban, a II. Géza magyar király és Jasomirgott Henrik bajor herceg közötti csatában szintén a székelyek és a besenyők könnyűlovas íjász hada járt a „szokásos módon” a magyar csapatok előtt.⁴

1 Jelen írás a 2019. január 21-én Csíkszeredában elhangzott előadásom átdolgozott, rövidített és részben kiegészített változata. Elsődleges célja a *Székelyföld* oldalain eddig megjelent írásaim rövid összefoglalása volt, oly módon, hogy lehetőség szerint újabb, általam korábban nem említett adatokra és összefüggésekre is rávilágíthassak. Jelen írást lektorálta: Gáll Erwin.

2 Gáll Erwin 2019, 89–91.; Sepsiszéki Nagy Balázs 2015, 8–13.

3 Benkó Elek 2016, 130–144.

4 Kristó Gyula 2005, 61–64.; Kordé Zoltán 2016, 94–97.

A különböző jogi aktusokat rögzítő oklevelekből kinyerhető adatok alapján a korai székely települések elsődlegesen a Kárpát-medence nyugati részein helyezkedtek el.⁵ Pozsony vármegye nyugati határszélén, a Fehér hegység mindkét oldalán és a Vág déli folyása mentén (a mai Szlovákia nyugati részén) éltek székelyek. Moson vármegyében a sasvári székelységről a 12. századból van adat. Baranya megye nyugati részén, a Pécsről Somogyba vezető úton a tatárjárás előtt létezett a vátyi várispánság, melyet talán még Géza fejedelem (973–997) létesíthetett védekezésül Koppány ellen. A vátyi székelyek IV. Béla idejéig 100 fegyverest tartoztak kiállítani, rendeletére „fejenként és személyesen felfegyverkezve” kötelesek hadba vonulni mint a királyi serviensek, akik fölött a királyi bíraskodás joghatósága érvényesült.⁶

Bihar vármegye területe sem tartozik a legkorábbi településterületek közé, legkorábban valamikor a 10. század utolsó harmadában kerülhetek ide a székelyek, mint egykori határvidékre. A térség régészeti leletanyagában például a Sebes-Köröstől északra található Ártánd-Nagyfarkasdomb és Körösszegapáti-Pállapály nagy sírszámú temetőit lehet a 10. század második fele és a 11. század második fele közé keltezni.⁷

A Körösöktől délre 10. századi temetők elsősorban a térség nyugati részén, a Tisza és a Körös árterében kerültek elő.⁸ Szeged környékén néhány sír radiokarbon-kormeghatározás alapján a 9. század végére keltezhető, jelezve, hogy a magyarság már a 9. század utolsó évtizedeiben feltűnik a Tisza-Maros összefolyása közelében.⁹

Ugyancsak jelentős lehet az a régészeti megfigyelés, amely szerint a 10. század végén feltűnő Maros-völgyi Déva-Marosgombás temetőhorizont népeiségének hiedelemvilágbeli és viseleti hagyományai egy része a Kárpát-medence nyugati pereme, a Keleti-Alpok vidéke és a Száva folyó északi folyásának irányába (elsősorban a szlovéniai Kranj,

5 Jakab Elek 1896, 698–704.; Kordé Zoltán 2016, 103–105.

6 Györffy György 1990, 45–46.; Zsoldos Attila 1991, 45–76.

7 Gáll Erwin 2019, 146–147.

8 Gáll Erwin 2019, 150–152.

9 Mint arra Gáll Erwin is felhívta a figyelmet, ilyen horderejű eredmények esetén indokolt a kontrollmérések elvégzése, vagyis ugyanezen antropológiai anyagból vett mintákon érdemes egy másik laboratóriumban megismételni a vizsgálatokat. Gáll Erwin 2019, 180.

Carnium) felé mutat, másik részének kitűnő párhuzamai viszont a Tiszántúlról, a Maros alsó folyása és a Körös vidékéről ismertek.¹⁰

Fontos történelmi észrevételnek tartom, hogy jóllehet a Szent István által szervezett vármegyék területe egybeesett az esperességekével, az uzdi (ózdí?) esperességhez tartozó vármegye, melynek kiterjedésére a Dés melletti Uzd név és a mezősi Uzdiszentpéter neve utal, igencsak korán eltűnt, ami a székelyek Maros jobb partjára való letelepítésével függhet össze.¹¹ Véleményem szerint ez magyarázattal szolgálha Aranyosszék létrejöttének idejére és körülményeire, bár végső formáját kétségtelenül V. István adományának köszönhetően érte el, a szász-kézdí székelyek betelepülésével.¹²

Régészeti kutatások alapján a Küküllők mentén egy kora Árpád-kori, a székelyek megtelepedése előtti közigazgatási egység határát sikerült megfigyelni, amelyre a 12. századra keltezett Rika-erdei várak (Kustaly vára, Boldi-hegyi toronyvárak) utalnak, királyi erdőuralom nyomait jelezve.¹³ Nyelvészeti módszerek alapján Benkő Loránd az Erked-patak és a Rika völgyében szláv és besenyő népeiséget sejt.¹⁴ A két Küküllő felső völgyében és a mai Háromszéken meglehetősen sok a 8-10. századra keltezhető avar-szláv jellegű település – a korabeli temetők hiánya viszont magyarázatra szorul.¹⁵ Az Árpád-kori Háromszéken számolnunk kell szlávok és besenyők jelenlétével,¹⁶ ahogy az Olt-kanyarban és az Olt mellékfolyói mentén is.¹⁷ A háromszéki Zabola és Petőfalva temetőit II. Géza (1141–1162) király korától a tatárjárás idejéig használhatták,¹⁸ vagyis még a székelyek ideköltözése előtti időkben. Ugyanis csak azt követően hagyta el a székek nevét adó Sebes, Kézd és Orbó folyók völgyében lévő királyföldi szállásterületeit a székelység, és költözött át szervezett módon Háromszék területére, miután az Andreanumnak, az erdélyi szászok kiváltságlevelének kö-

10 Révész László 2013, 616. Vö: Horváth Ciprián 2015.

11 Makkai László 1986, 282.

12 Györffy György 1990, 68.

13 Sófalvi András 2017, 36., 39–45.

14 Benkő Loránd 1989, 345.

15 Lásd ezzel kapcsolatban: Gáll Erwin 2019, 137–139.

16 Hegyi Géza 2016, 181–182., 185–186.

17 Pálóczy Horváth András 1988, 126–127.; Györffy György 1990, 63–64.

18 Gáll Erwin 2016, 155–156.

szönhetően 1224-ben egy Szászvárostól Barótig terjedő szász ispánság jött létre a szebeni ispán kizárólagos joghatósága alatt.¹⁹

A keresztúrszéki székelyek megtelepedése a 12–13. század fordulójára tehető. Udvarhelyszéket (régebben Telegdiszék) viszont csak 1235-ben említik először. A Telegdi főesperesség (1226?–1525) területe kiterjedt a marosi és a csíki székelysége is, nevének eredete a bihari (Mező)Telegdre vezethető vissza, nyilván a Sebes-Körös Nagyvárad és Élesd közötti szakaszának körzetéből telepedhettek át a székelyek a Keleti-Kárpátok közelébe.²⁰ Az sem lehet véletlen, hogy Udvarhelyszék középkori templom körüli temetői embertani szempontból erőteljesen kapcsolódnak a Dunántúl Karoling népességéhez, amelyhez közel áll a Csíki- és a Gyergyói-medence embertani anyaga.²¹ Persze sokkal világosabban látnánk ezeket az összefüggéseket, ha Erdély más régióinak a népességét is hasonló vizsgálatoknak vetnék alá... Gyergyószentmiklós környékén a 13. század második felére keltezhető régészeti leletek a legkorábbiak, tehát ekkor vehették birtokba ezt a területet. Ilyenek kerültek elő a gyergyói Both-váránál és a katolikus templomnál, valamint szórványleletként a pricskei határátkelő és a gyergyószárhegyi Lázár-kastély környékéről.²²

A székelyek keletre való költözése és a Keleti-Kárpátok hágóinak közelében való feltűnése tehát egy hosszabb folyamat eredménye, melynek kezdetei Géza fejedelem erőszakos széttelepítéseinek idejére nyúlhatnak vissza, végső fázisát pedig a 13–14. század fordulójára tehetjük.²³

Benkő Elek szerint „a székely kapcsolatokkal gyanúba fogott népesség embertani szempontból a Dunántúl és az Alföld népességéhez, jellemzően a Kárpát-medence honfoglalás előtti népességéhez áll közel”.²⁴ Petőfalva és Zabola antropológiai összefüggései ilyen szempontból nem döntőek, mivel elég egyértelműen a székelyek itteni megtelepedése előtti időszakra keltezhető, szláv és kangar-besenyő jellemzőkkel bíró népesség temetőiről van szó.²⁵

19 Benkő Loránd 2001, 48–50.

20 Györffy György 1990, 49.; Kádár Gyula 2015, 35–36.

21 Györffy György 1990, 67.; Benkő Elek 2016, 152–153.

22 Lásd ezekről: Demjén Andrea 2016 és Puskás-Kolozsvári Frederic 2017.

23 Györffy György 1990, 62–69.; Benkő Elek 2016, 141–145.

24 Benkő Elek 2012, 69. Vö: Benkő Elek 2016, 151–152.

25 Puskás-Kolozsvári Frederic 2019, 81–82.

Fóthi Erzsébet embertani elemzése alapján a magyar nép a Kárpát-medencében alakult ki az itt talált és a 9. század végén érkező népeiségből, meghatározó elemei dél-szibériai eredetűek és a szkíta korban Tuvában éltek.²⁶ Történelmi szempontból azt látjuk, hogy amikor i. e. 128-ra Skiluros (érméjének felirata alapján: Skilour, vagyis Skilo úr) vezetésével létrejött az „Ászok szövetsége”, akkor szerepel először együtt a szaka, az ász, a besenyő, a heftál és a kusán név.²⁷ Az onogurok és a kangarok lényegében közös eredetre vezethetők vissza, a lényeges különbség közöttük abból adódik, hogy az onogurok a bolgárokhoz csatlakoztak, a kangarok viszont a türkökkel léptek szövetségre és kengeresz néven váltak ismertté, mely a kangar és az ász népneveket foglalja magában, lakóhelyük pedig az Aral-tó és a Szir-Darja középső folyása közötti területen lehetett.²⁸

A belső-ázsiai türkök birodalma 552-ben alakult meg. Az Istámi kagán (552?–576) vezetése alatt egyesített öt törzset neveztek nyugati türköknek, amelyek közül kettő „Áskäl” nevet viselt.²⁹ Itt említeném meg Mihirakula (Kb. 515–540) uarhun uralkodó nevét is, akinek Sákalában (ma Sialkot, Pakisztán) volt a székhelye, néhány korabeli érmén Sáhi Zabula vagy Sáhi Dzsabula felirat olvasható.³⁰ Utódja a türkökkel lép szövetségre, 563 júliusában már ilyen minőségben küld követeket Bizáncba: „... követek jöttek Konstantinápolyba Askélturtól [Askél úr], a herméciónok királyától, aki az Óceánhoz közel az avarok népén belül helyezkedett el.”³¹ 603-ban azonban lázadás tört ki a Türk Birodalomban, ezért Istámi fia népével, a uarhunok közé tartozó tarniachokkal elmenekült, és az avarok vazallusaként a kutriguroktól északra költözött.³²

A kangarok és az ászok kaukázusi jelenlétére utal többek között Ambazuk királyuk Herakleios bizánci császár 624. évi perzsa hadjáratával kapcsolatban felbukkanó neve, akinek emlékét a kaukázusi grúz és örmény hagyomány is megőrizte.³³ A hetedik század közepe táján,

26 Fóthi Erzsébet 2014, 151–168.

27 Lásd erről: Puskás-Kolozsvári Frederic 2009, 331.

28 Selmeczi László 1996, 73.

29 Kristó Gyula 2005, 27–29.

30 Aradi Éva 2008, 18–23.

31 Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 26.; Puskás-Kolozsvári Frederic 2010, 104–105.

32 Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 107–108.; Puskás-Kolozsvári Frederic 2015, 111.

33 Czeglédy Károly 1955, 124.

a Nyugati Türk Birodalom központjának bukása után az Äskäl törzsek egy része a kazár kagán szolgálatába áll. Egy 680 körüli térítőútról szóló elbeszélés alapján a Derbendi-szorostól északra laktak, fejedelmük Alp-Ilutuer (Alp Elteber), a kazár kagán alattvalója, egyik főméltóságuk a kazár šad, aki a 630 körül meghalt nyugati türk uralkodó fia, másik két vezérük Avèi tarkan és Kursan ertegin volt.³⁴ A 764-ben lezajlott kazár–arab háborúban a kazár sereg vezetőjét As-tarhan al-Hwarizminak hívják,³⁵ ami egyrészt hvárezmi származására utal, másrészt az ász népnév és a tárkány méltoságnév együttes szereplése is figyelmet érdemel, összefüggést sejtetve többek között a Káspi-tenger északi oldalán, a Volga alsó folyása és torkolatvidéke környékén található asztraháni területtel.

A kazárok alattvalóiként a Volga körzetében élő törzsek az ún. „kabar lázadás” miatt válnak két nagy csoportra. A Volga-Káma vidékén egy Äskäl nevű törzsről tudunk a 10. században, a 922-ben muszlim hitre tért volgai bolgár uralkodó (Elteber) neve Almiş ibn Selkej.³⁶ A másik, nyugatra került részüket kazár-besenyő, illetve kabar néven ismerjük,³⁷ akik 862 körül érkeznek Kijev területére, amely 882-ig kazár fennhatóság alatt állt, és ahol 890 táján Álmos fejedelem nyári szállása is lehetett.³⁸

Miután az ún. „kabar lázadás” miatt a három kangar törzs nyugat felé távozik, a hatalmi viszonyok jelentős mértékű átrendeződése figyelhető meg. Konstantin császár művében a kangar-besenyőkkel kezdi a törkök nyolc törzsének felsorolását, akiknek „első fejük az Árpád-nemzetségből sorban következő fejedelem”.³⁹ A 10. század közepén a besenyők gyakoroltak fennhatóságot a magyar nemzetségektől keletre, az al-dunai bolgároktól északra, a ruszoktól délre és a kazároktól nyugatra.⁴⁰ Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Ioannes Skylitzes Gyula arkhón (nagyfejedelem) konstantinápolyi látogatásáról tudósít,⁴¹ aki tulajdonképpen nem más, mint a kabarok

34 Czeglédy Károly 1953, 320.; Czeglédy Károly 1955, 126.; Nagy Kornél 2012, 13–14.

35 Selmeczi László 1996, 73.

36 Kristó Gyula 2005, 27.

37 HKÍF 41–43, 49–50. Vö: HKÍF 126–127. Kristó Gyula 2005, 47–48.; Puskás-Kolozsvári Frederic 2018, 111.

38 Hodinka Antal 1916, 36–39.; Puskás-Kolozsvári Frederic 2011, 67–68.

39 DAI, cap. 39–40.; HKÍF 126–133.

40 DAI, cap. 42; Puskás-Kolozsvári Frederic 2011, 64–66.

41 HKÍF 152; Szabados György 2013, 611.

három törzse fölött álló fejedelem. Véleményem szerint végső soron a kangar-besenyők, vagyis a kabarok a Kelet-Európába költözött „Áskäl” törzsekkel azonosíthatók. Az eltörökösödött ászok nevük török többes számú alakjával aszlar-nak hívták magukat, ami a magyarországi jászok eszlár-oszlár nevével jelez összefüggést. A 10. századra már asszimilálódhattak, mivel a régészeti leletanyagban semmi sem utal a többtől eltérő, idegen etnikum jelenlétére.⁴²

Kristó Gyula nagyon közel járhatott ennek az azonosságnak a kimondásához, amikor megállapította, hogy „furcsa lenne, hogy a Volgai Bolgár Birodalmat alkotó törzsek közül éppen az eszkileknek nem maradt volna emléküik a Kárpát-medencében, vagyis annak a törzsnek, amely a Volga körzetében határos volt a magyarokkal”.⁴³ A problémát az okozta, hogy a székelyek és az eszkilek azonosságát szerette volna igazolni, ami nem bizonyult egy járható útnak. Hasonló nehézségeket okoz a kabarok székelyekkel való azonosítása, az eszkilek és a kabarok azonosságának kimondása viszont éppen a rég keresett megoldást kínálhatja!

Véleményem szerint 895 táján Árpád vezetése alatt azért integrálhatták sikeresen a Kárpát-medence lakosságát,⁴⁴ mert csatlakoztatták azt az ung(a)rinak nevezett népet, amely benépesítette a Duna fölötti Kisalföldet, valamint a Bécsi- és a Tullni-medencét az Enns folyó vidékéig.⁴⁵ Az általam Kusán személyével azonosított vezetőjüket,⁴⁶ származásától függetlenül,⁴⁷ akár ki is nevezhették ennek a népnek az élére – nem lenne egyedi eset. Minden esetre a türkök vezetőiként akkor jelennek meg először a bizánci írásos forrásokban, amikor 896-ben a görögök békét kötnek az bolgár végeket támadó „avarok

42 Selmeczi László 1996, 75.; Langó Péter 2003, 44–46.

43 Kristó Gyula 2005, 30.

44 Szabados György 2014, 152–153.

45 Regino krónikája szerint a keletről érkező magyarok „először is a pannónok és az avarok pusztáin kóboroltak”, vagyis a Karoling Felső-Pannónia és Avaria területén, majd a karantán, a morva és a bolgár határterületekre törtek be. HKÍF, 195., 198.

46 Feltűnő ugyanis, hogy a nyugati írott források egyáltalán nem ismerik Árpádot, annál jobban ismerik viszont Kusánt (Chussal dux). HKÍF, 202. Bóna István 2000, 28., 33. Vö: Puskás-Kolozsvári Frederic 2015, 105–107.

47 A kurszán (+ursan) nevet egy Derbendtől északra lakó kaukázusi nép viselte, amely a 9. században kazár fennhatóság alatt állt. Czeglédy Károly 1955, 126. o. 40. lábjegyzet.

kal”.⁴⁸ Egy onogur eredetű népcsoport az írásos források alapján 805-ben telepedett le a Karoling Felső-Pannónia és Avaria területére, mint a keresztény Theodorus (Tódor) kagán népe.⁴⁹ Ideköltözésükre a szlávok zaklatása miatt kerül sor, amit azzal magyaráztam, hogy a 8. század végén a bizánci hatalom visszaállítására érdekében megkezdődött a szlávok kiűzése a Peloponnészos nyugati részéről, ami éppen 805-re zárult sikerrel.⁵⁰

A szaka Skilour nevére visszavezethető önelnevezéssel rendelkező székelység⁵¹ Kárpát-medencébe való betelepődése egyértelműen több hullámban történt. A szkíta kultúrkörből származó első csoportok akár még időszámításunk előtt ideérkezhettek. Nagy valószínűséggel érkeztek kisebb-nagyobb csoportjaik a szarmatákkal, az avarokkal, a bolgárokkal, a magyarokkal, sőt a besenyőkkel és a jászokkal is, szinte azt mondhatnánk, hogy valamennyi lovasnomád néppel, amely valaha eljutott a Kárpát-medencébe.

IRODALOM:

- Aradi Éva: A fehér hunok története. In Botos László (szerk.): *Magyarságtudományi tanulmányok*. Budapest, 2008, HUN-idea Kiadó, 15–32.
- Benkő Elek: *A középkori Székelyföld, I–II*. Budapest, 2012, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Benkő Elek: Székelyek a középkori Magyar Királyságban. In Benkő Elek – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I. A kezdetektől 1562-ig*. Székelyudvarhely, 2016, 129–168.
- Benkő Loránd: Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez. In *Századok*, 123/3–4. 1989, 343–359.
- Benkő Loránd: Adalékok a székelyek korai történetéhez. In *Új Erdélyi Múzeum*, 1. 1990, 109–122.
- Benkő Loránd: Észrevételek Erdély déli részének korai Árpád-kori történetéhez. In *Erdély a keresztény magyar királyságban. Erdélyi Tudományos Füzetek* 231. Kolozsvár, 2001, Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, 7–68.
- Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században. In *História*, Budapest, 2000.
- Czeglédy Károly: Herakleios török szövetségesei. In *Magyar Nyelv*, 49. 1953, 319–323.

48 HKÍF, 190.

49 Szádeczky-Kardoss Samu 1998, 306–307.

50 Puskás-Kolozsvári Frederic 2010, 98–99.

51 A székely népvét Herodotos azon adata alapján, mely szerint a szkíták királyuk, Szkolotosz neve után szkolotoknak nevezik magukat, a Skiluros nevéből képzett szkul népvétre vezette vissza: Vékony Gábor 2002, 170. Lásd ezzel kapcsolatban: Puskás-Kolozsvári Frederic 2009, 329–333.; 337.

- Czeplédy Károly: Kaukázusi hunok, kaukázusi avarok. In *Antik Tanulmányok*, 2. 1955, 121–140.
- DAI, Gyula Moravcsik – Romilly J. H. Jenkins (eds.): Constantinus Porphyrogenetus: *De administrando imperio*. Washington, 1967, New revised edition.
- Demjén Andrea (szerk.): *Gyergyószentmiklós a régészeti kutatások tükrében*. Kolozsvár–Gyergyószentmiklós, 2016, F&F Kiadó.
- Fóthi Erzsébet: A Kárpát-medence 6–11. századi történetének embertani vonatkozásai. In Vásáry István – Fodor Pál (Szerk.): *Magyar őstörténet – Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, 2014, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 151–168.
- Gáll Erwin: Egy periférikus régió perifériája. Részleges régészeti és más jellegű megjegyzések a Székelyföld története I. kötetével kapcsolatban. In *Századvég*, 82. 2016/4. 141–162.
- Gáll Erwin: *A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció. A korai magyar történelem egy régész szemzőgéből*. Budapest, 2019, Magyarországi Kutató Intézet.
- Györffy György: A székelyek eredete és településük története. In *A magyarság keleti elemei*. Budapest, 1990, Gondolat Kiadó, 11–42.
- Hegyí Géza: Etnikai viszonyok a középkori Székelyföldön. In Benkő Elek – Oborni Terez (szerk.): *Székelyföld története I. A kezdetektől 1562-ig*. Székelyudvarhely, 2016, 181–191.
- HKÍF, Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995.
- Hodinka Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Budapest, 1916, a Magy. Tud. Akadémia Kiadása, Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája.
- Horváth Ciprián: Archäologische Angaben zum Beziehungssystem des Karpatenbeckens und des Ostalpenraumes im 10–11. Jahrhundert – von West nach Ost. In *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 66. 2015, 387–452.
- Jakab Elek: Székely telepek Magyarországon. In *Századok*, 30. 1896, 581–606., 693–704.
- Kádár Gyula: A székelyek letelepedése. In *A székelység története*. Tankönyv és kézikönyv diákoknak és felnőtteknek. Második, javított kiadás. Székelyudvarhely, 2015, Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, 35–39.
- Kristó Gyula: *A székelyek eredete*. Budapest, 2005, Balassi Kiadó.
- Langó Péter: Ladány, Varsány, Oszlár. Keleti néptörödékek és a korai helynevek kapcsolata. In *Limes*, 2003/3., 39–54.
- Makkai László: Erdély a középkori magyar királyságban (896–1526). In Makkai László – Mócsy András (szerk.): *Erdély története I. A kezdetekről 1606-ig*. Budapest, 1986, Akadémiai Kiadó, 235–408.
- Nagy Kornél: Az Iszfaháni-kódex és az armenisztika. In *Keletkutatás*, 2012. tavasz, 5–17.

- Pálóczi Horváth András: Besenyők, úzok, kunok. In Szombathy Viktor – László Gyula (Szerk.): *Magyarrá lett keleti népek*. Budapest, 1988, Panoráma, 106–163.
- Puskás-Kolozsvári Frederic: A székelyek eredetének kérdéséről. In Marác László – Obrusánszky Borbála (szerk.): *A hunok öröksége*. Budapest, 2009, HUN-idea Kiadó, 309–345.
- Puskás-Kolozsvári Frederic: A székelyek eredete és ősi hite. In *Székelyföld kulturális folyóirat*, 2010. február, XIV. évf. 2. szám, 95–118.
- Puskás-Kolozsvári Frederic: Türkök a 10. századi Kárpát-medencében. In *Székelyföld kulturális folyóirat*, 2011. május, XV. évf. 5. szám, 61–75.
- Puskás-Kolozsvári Frederic: Kusán és Árpád népe. A székelyek eredete és a magyarság kialakulásában játszott szerepe. In *Székelyföld kulturális folyóirat*, 2015. október, XIX. évf. 10. szám, 102–126.
- Puskás-Kolozsvári Frederic: Két szórványlelet Szárhegyről. In *Acta Siculica, 2016–2017* (2017), 95–100.
- Puskás-Kolozsvári Frederic: Néhány megjegyzés a székelységgel és a kabarokkal kapcsolatban. In *Székelyföld kulturális folyóirat*, 2018. július, XXII. évf. 7. szám, 107–119.
- Puskás-Kolozsvári Frederic: Ruszok Csíkszentkirályon? In *Székelyföld kulturális folyóirat*, 2019. január, XXIII. évf. 1. szám, 72–87.
- Révész László: Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepülésének kérdéséhez. In Révész László – Wolf Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged, 2013, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, 605–628.
- Selmecki László: A jászok betelepülése a régészeti leletek tükrében. In *Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön*. Gyula, 1996, Erkel Ferenc Múzeum, 67–80.
- Sepsiszéki Nagy Balázs: Szülőföldünk. In *A székelység története. Tankönyv és kézikönyv diákoknak és felnőtteknek*. Második, javított kiadás. Székelyudvarhely, 2015, Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpont, 8–13.
- Sófalvi András: *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori Udvarhelyszéken*, Kolozsvár, 2017, Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- Szabados György: Szent István király ellenfeleiről. In Balogh Elemér – Homoki-Nagy Mária (szerk.): *Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, 2013, Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tomus 75., 609–621.
- Szabados György: A korai magyar államiság és időszerűsége. In *Századvég*, 73, 2014/3. 127–163.
- Szádeczky-Kardoss Samu: *Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig*. Budapest, 1998, Balassi Kiadó.
- Vékony Gábor: *Magyar őstörténet – Magyar honfoglalás*. Budapest, 2002, Nap Kiadó.
- Zsoldos Attila: A királyi várszervezet és a tatárjárás. In *Hadtörténelmi Közlemények*, 104, 1991. 1. sz. 45–76.